

*Асранкулова Бактыгуль
Ж. Баласагын атындагы Токмок лицейи*

**ДИЛ БАЯН ЖАЗУУГА ҮЙРӨТҮҮ АРКЫЛУУ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНДА
РУХАНИЙ БААЛУУЛУКТАРДЫ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН МААНИСИ**

*Асранкулова Бактыгуль
Токмокский лицей имени Ж. Баласагына*

**ВАЖНОСТЬ ФОРМИРОВАНИЯ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ У
УЧАЩИХСЯ ЧЕРЕЗ ОБУЧЕНИЕ НАПИСАНИЯ СОЧИНЕНИЙ**

*Baktygul Asrankulova
Tokmok Lyceum Balasagyn*

**THE IMPORTANCE OF FORMATION OF SPIRITUAL VALUES AT
STUDENTS THROUGH STUDYING IN COMPOSITIONS WRITING**

***Аннотация:** Бул макалада окуучуларды чыгармачылык жазуу иштерин (дилбаян) жаздырууга үйрөтүүнүн маселелери: көпчүлүк адабият мугалимдеринин жазуу ишинин бул түрүнө окуучуларды даярдоодогу көңүл кош мамилеси, окуучуларды жоопкерчилик-сиздикке жана кайдыгерликке алып келүүчү баалоодогу формалдуулук, тематикалык бир түрдүүлүк ж.б. каралган.*

Дилбаян жаздырууга үйрөтүү аркылуу руханий, адеп-ахлактык баалуулуктарды калыптандыруу боюнча мугалимдерге методикалык сунуштар берилген.

***Аннотация:** В этой статье рассмотрены проблемы обучения учащихся творческим письменным работам (сочинение): равнодушное отношение большинства учителей литературы в подготовке учащихся к этому виду письма; формализм в оценивании, который приводит учащихся к безответственности и безразличию; тематическая однообразность сочинений.*

Даны методические рекомендации учителям по формированию нравственных, духовных ценностей через обучение написания сочинений.

***Annotation:** The article are looked over actual student's problems studying composition writing: indifferent majority of literature teachers in teaching students for this type of letter; formalism in the evaluation, which makes students irresponsible and indifferent; composition's thematic diversity of essays.*

In article medical recommendations for teachers for formation moral, spiritual values given through studying in essays writing.

***Түйүндүү түшүнүктөр:** социалдык компетенттүүлүктөр, руханий баалуулуктар, адеп-ахлактык түшүнүктөр, сырткы мотивация, өзүн-өзү таанып билүү, сынчыл ойлом, ой жүгүртүү ишмердүүлүгү ж.б.*

***Ключевые слова:** социальные компетентности, духовные ценности, нравственные понятия, внешняя мотивация, самопознание, критическое мышление, мыслительная деятельность и т. д*

***Key words:** social competence, spiritual values, moral concepts, out world motivation, self – knowledge, critical thinking, intellectual activity and et. c*

Кыргыз адабияты предметин мектепте окутууда дилбаян жаздыруу жазуу ишмердүүлүгүнө үйрөтүүчү жана социалдык компетенттүүлүктөрдү, инсандык баалуулуктарды калыптандыруучу негизги форма катары каралып, айрыкча мааниге ээ болушу керек эле. Тилекке каршы, азыркы учурда дилбаян жаздыруу андай максатта эмес, окуучулардын адабият боюнча билимин баалоонун формасы катары гана колдонулууда. Дилбаян жазууда, аны баалоодо формализмге абдан жол берилип, ушуну менен ал билимди баалоонун формасы катары да толук максаттуу колдонулбай жатканы чындык.

«Кыргыз адабиятын жана тилин окутуунун, деги эле мектеп практикасынын эң оор проблемасы да, кыргыз адабияты мугалиминин биринчи «баш оорусу» да ушул – дилбаян жазуу көйгөйү. Реалдуу айтканда, орто мектепти бүткөн он кыргыздын тогузу дилбаян жаза албайт. Бул эми олуттуу, жалпы улуттук проблема» - деп белгилейт окумуштуу А. Муратов. [Муратов А.-Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы. - Бишкек.-2013.-510-бет]3

Чындыгында, дилбаян жаздыруунун көйгөйлөрү, методикасы, дилбаяндын типтери, түрлөрү, тематикасы, дилбаян жаздыруу аркылуу окуучуларда социалдык компетенттүүлүктөрдү калыптандыруу ж.б. маселелер белгилүү кыргыз педагог-окумуштуулары: Б. Алымовдун, А. Муратовдун, С. Рысбаевдин эмгектеринде каралып, мугалимдерге бул жаатта методикалык сунуш-кенештер жакшы эле берилген. Ошентсе да, дилбаян жаздыруунун тегерегинде айтылып келаткан жалпыга белгилүү проблемалар арбыбаса, азайган жок. Эмне үчүн кыргыз мектептеринде окуган балдардын көпчүлүгү жакшы дилбаян жаза алышпайт? Дилбаян жаза билүүнүн өзү окуучунун кийинки турмушунда зарыл керектүү нерсеби? Дилбаянды таланттуу гана балдар жаза алабы, же ар бир эле окуучуну мыкты дилбаян жазууга үйрөтүүгө

болобу? Дилбаян жазуунун техникалык жагын мыкты өздөштүргөн, сабаттуу жаза алган окуучунун жан дүйнөсү бай, адептик тарбиялуулугу жогору деп ишенүүгө болобу? Мындай суроолор адабият мугалимдерин да, окумуштууларды да түйшөлтүп келет.

«Чындыгында, - деп жазат окумуштуу С. Рысбаев, - дилбаяндын окуучунун адабий билимин, түшүнүктөрүн, жазуу сабаттуулугун, байланыштуу кебин, сөзүнүн байлыгы менен кебинин маданиятын бекемдеп өстүрүүдө ролу чоң. Ал тургай, балдар дилбаян жазып жаткан көркөм чыгарманын өзөгүндө жаткан нравалык-эстетикалык идеяларын боюна сиңирүүдө, ички дүйнөсүнүн калыптануусунда, табиттерин, ишенимдерин бекемдөөдө да мааниси кеңири. Ал үчүн дилбаяндарда окуучулардын алдына коюлган проблемаларды өз алдынча чечүүгө кылган аракети бааланууга тийиш.» [Рысбаев С. - Кыргыз балдар адабияты: проблемалар, портреттер жана окуп –үйрөнүү маселелери.- Бишкек.-2015.- 211-б.] 4

Демек, дилбаян жаздыруудагы басым программалык материалдын өздөштүрүлүшүн текшерүүгө эмес, окуучудагы руханий баалуулуктардын калыптанышына жана инсан катары катары калыптанууга жол ачуучу өз пикирин билдирүү, талдоо, жыйынтык чыгаруу билгичтиктеринин калыптанышына коюлушу зарыл.

Дүйнөгө белгилүү педагог М. Монтессори «баланын социалдык жактан өнүгүүсүнө жардамдашып жатабыз деп сезбегендик кылып, чоңдор балага үстөмдүк кылып, аны эркинен алсыратып жана ага каршы чөйрөдө болууга мажбурлоосу баланы түнт кылып, баланын инсандыгынан баш тартууга алып барарын» өзүнүн эмгектеринде айтып келет. [Монтессори М.-Бала бардыгыбыз үчүн улуу табышмак.-Мектеп.-2010.-№2.-57-б.] 2

Ал эми дилбаян жазууга үйрөтпөй туруп, жакшы дилбаян жазгын деп талап кылып,

«2» коём деп балдарды коркутуп жүргөнүбүз мажбурлоо эмегенде эмне?

«Адеп-ахлактуулукка негизденбеген билимдин эч кандай мааниси жок» деген Л.Н. Толстойдун сөзүн эске алсак, маанисиз, максатсыз эле дилбаян жазууга мажбурлоо менен, начар жазылган, китептен көчүрүп алган дилбаяндарга деле көз жумуп жакшы баа бере берүү менен биз балдарды жоопкерчиликсиздикке, кайдыгерликке, калп айтууга, жан бактылыкка үйрөтүп жатабыз. Бул улуттук олуттуу проблема эмегенде эмне?

Дилбаян чыгармачылык иш болгондуктан, аны аткаруу үчүн өзгөчө абал, илхам, сезимдердин толкуну, ой чабыты, маалыматтуулук керек. Ал эми, бир-эки сабакта отуруп дилбаян жазууга мажбурлоо, дилбаянды кайра ондоп, толуктап чыгууга мүмкүндүк бербестен дароо болгон баасын берүү окуучуну көчүрүп алууга, эптеп жазып кутулууга гана түртө турганын эсибизден чыгарбашыбыз керек. Окуучу дилиндеги сырларын, жан дүйнөсүндөгү сезимдерин, намысын козгогон, тынчтык бербей түйшөлткөн ойлорун, кыял чабытын төгүп жазгыдай эмне кылдык деги? Ошого ылайык тема сунуштадыкпы? Машакаттуу, бирок адамды арбап алуучу чыгармачылык эргүүнүн даамын татыта алдыкпы? Мыкты дилбаян жазууга окуучуда кызыгууну жарата алдыкпы? Талантуу жазылган дилбаянын баалап, барктап жарыкка чыгардыкпы?

Азыркы балдардын жашоо түшүнүктөрү таптакыр башкача, ар бир аткарган иштен өзүнө келүүчү пайданы издешет. Өзгөчө жогорку класстын окуучулары кызыгуусу болбосо, мугалим берген тапшырманын баарын эле аткара беришпейт. Эгерде мугалим чейрек чыгарыш үчүн эле дилбаян жазууну тапшырса, сөзсүз түрдө эптеп кутулуу аракетиндеги дилбаяндар жазыла берет. Бирок, дилбаян жазууга үйрөнүү келечекте мыкты инсан, кесип ээси болууга, ийгиликтерге жетүүгө жол ачарын жакшы түшүндүрүп жет-

кире алса, жалаң эле баа үчүн эмес, турмушунда ал билгичтикти колдонуу үчүн окуучу чындап аракет кыла баштайт.

Буга турмуштук бир мисал келтире кетүүнү туура көрдүк. Чет жерде билим алып жүргөн мурдагы окуучуларыбыздын бири абырайын алдын ала болжолдоочу суперкомпьютерди (баасы бир миллион доллар). Дүйнөлүк банкка проект жазуу менен гранттык негизде утуп алып, Кыргызстандын Өзгөчө кырдаалдар министрлигине тапшырган экен. Ошол ийгилигине мектептеги алган билим, тарбия негиз болгонун айтып, ыраазычылык билдирүүгө келиптир. 10-класстар менен маектешип жатып, дилбаян жазууга үйрөнгөнү жакшы проект жазууга себеп болгонун баса белгилеп, бир дилбаянды жазыш үчүн көп материал окуп изденгенин, аны бир нече жолу жазып, араң ийине жеткиргенин, бирок кийинки дилбаяндарын оңой жазганын, дилбаяндар аркылуу мекенди сүйүү, ага кызмат кылуу түшүнүгүн, ой өрүшүн кеңейткенин баяндап берди. Университетте окуп жатып башкалардын курстук иштерине, рефераттарына жардам берип акча тапканын да кошумчалап кетти, акыл эмгегине көнүгүү адамды интеллектуалдык жактан гана өстүрбөстөн, материалдык байлык да алып келерин жеткиликтүү түшүндүрдү.

Ушул окуядан кийин окуучулардын көбү дилбаян жазууга мамилесин өзгөрттү. Эки жыл ичинде ошол класстагы көпчүлүк балдар дилбаян жазууда кадимкидей өсүшкө жетише алышты. Бул жерде сырткы мотивация негизги ролду ойноду. Бирок, каалоо, кызыгуу - иштин башталышы гана. Ийгиликке жетүүнүн жолунда талбаган эмгек жана чыдамдуулук мугалимден да, окуучудан да талап кылынат.

Кызыктыруу жалаң мотивациялоодон турат деп түшүнбөө керек. Албетте, жеке инсанга багытталгандык, системалуулук, жеңилден оорду карай принциптери жетекчи-

ликке алынбаса, окуучуларды кызыктырууга да, өстүрүүгө да мүмкүн эмес.

Мугалимдердин көпчүлүгү дилбаян жаздырууга үйрөтүүдө жеке инсанга багытталган мамиленин зарылдыгына маани беришпейт. Балдардын кызыгуусун, жеке мүмкүнчүлүктөрүн байкоо, жеке өсүштөрүн белгилөө көңүлгө алынбайт. Дилбаяндарды текшерүүдө комментариясыз баа беришет да, “5” ке баалаган иштерге гана типтүү рецензия жазышат (аны да экзамендик дилбаяндарга гана жазышат). Дилбаяндарды текшерүүгө, кээде бир дилбаянды бир нече ирет текшерүүгө, ар бир бала менен отуруп дилбаянды чогуу иштеп чыгууга убакыт көп кетери чындык. Бир мугалим 5 класска сабак берсе, ар бир класста 30дан окуучу болсо, 150 окуучунун дилбаянын чейрек соңунда бир сыйрадан окуп чыгууга араң зорго үлгүрөт. (Бул 20 саат сабак берген мугалимдики, айрым мектептерде мугалимдердин сааты алда канча көп). Мындан сырткары жат жазууларды, тесттерди, көнүгүү дептерлерин да текшерүү керек. Жазуу ишин текшерүүгө эмгек акы өтө аз төлөнгөндүктөн, мугалим болбогон акча үчүн убактысын, көз майын коротуп отургусу да келбейт.

Адабият мугалимдери тарабынан кетирилп жаткан дагы бир орчундуу кемчилик – окуучуларды рамкага салуу т.а. бардыгына бир теманы берип, бирдей талап коюу.

Окумуштуу А. Муратов дилбаяндардагы типтүү кемчиликтерди анализдеп келип, «дилбаяндын жанрдык ар түрдүүлүгү кыргыз мектептеринде практикаланбай жаткандыгын» өкүнүү менен белгилеп, анын себептеринин бири катары тематикалык чектелүүнү эсептейт. [Муратов А. -Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы.-Бишкек.-2015.-510-б.]3

Окумуштуу С. Рысбаев: «Бүгүнкү кыргыз мектебинин тажрыйбасында дилбаяндын жалпыга белгилүү үч түрү бар: атап айтканда, биринчиси - жазуучунун өмүрү жана чы-

гармачылыгы тууралуу; экинчиси – чыгарманын идеялык – тематикалык мааниси жана үчүнчүсү - андагы образдар системасы жөнүндө», - деп жазуу менен дилбаяндар тематикалык жактан гана чектелбестен түрү боюнча да чектелип жатканын белгилеген. [Рысбаев С. - Кыргыз балдар адабияты: проблемалар, портреттер жана окуп-үйрөнүү маселелери.-Бишкек.- 2015.-212-б]4

Орус мектептериндеги орус адабиятын окутууда каармандардын адеп-ахлактык, ички изденүүлөрүн жана чыгармалардагы адеп-ахлактык түшүнүктөрдү талдоого багытталган темалар көп сунушталат экен. Мунун өзү окуучуну жаман-жакшыны андап билүүгө, салыштырууга, аргумент табууга, өз алдынча жыйынтык чыгарууга түртүп, инсандык жактан калыптануусуна шарт түзөт. Адабиятты окутуунун маани-маңызы да ушунда эмеспи. Кыргыз мектептеринде окуган балдарды болсо, биз өзүбүз чектөөлөр, кайдыгер мамиле менен өстүрбөй жатабыз.

Чындыгында эле, дилбаян жазууга сунушталган темалардын актуалдуу, кызыктуу болушу дилбаяндардын ийгиликтүү жазылышын шарттайт. «Дилбаян - чыгармачылык иш, ошондуктан ал кызыгуу менен аткарылышы маанилүү. Чыныгы кызыгуу эмне тууралуу жазарын жакшы билген учурда гана пайда болот. Канчалык тема жөнүндө көп билсе, ошончолук жекече пикири көп болот. Бирөөлөрдүн пикирин кайталагандан көрө өз пикирин айтуу алда канча кызыктуу эмеспи» - деп жазат орус окумуштуусу А.А. Крундышев. [Крундышев А.А.-Как работать над сочинением.-Санкт-Петербург.-1992.-8-б] 1

Бир эле программалык материалга байланыштуу бир нече варианттагы дилбаяндын темаларын сунуштоого болот. Мисалы: «Жүрөктү ойготкон обон», «Алар сөзсүз бактылуу болушат», «Эгер согуш болбогондо», «Элдик салт, сүйүү жана эркиндик», «Август түндөрүнүн керемети», «Жамийла» повестиндеги проблемалар бүгүн актуалдуубу?»

деген темалардын бардыгы Ч. Айтматовдун «Жамийла» повестине байланыштуу. Окуучулар өздөрү тема койсо да болот. Негизгиси рамкага салып кыйнабаш керек. Кыялданып, ички сезимин билдирип, психологиялык маанайдагы дилбаян жазабы, же бир маселени талдап, ой жүгүртүү тибиндеги дилбаян жазабы окуучу өзү тандаганы оң. Экөөндө тең окуучу бир нерсеге карата мамилесин билдирет. Эң маанилүүсү дилбаян башка адабий чыгармалар сыяктуу эле адамдын жан дүйнөсүн аруулай турган, аң-сезимине таасир эте турган мүнөзгө ээ болушу жана дилбаянда окуучунун жеке пикири, оригиналдуу ой жүгүртүүсү көрүнүп турушу абзел.

Мугалим окуучунун дилбаянынан анын адамдык жүзүн, адеп-ахлактык түшүнүктөрүн, тарбиялуулугун көрө билип, аларды убагында кеп-кенештери менен оңдоп-түздөп отурса гана, окуучунун ички дүйнөсүнүн ачылышына мүмкүнчүлүк түзө билген учурда гана белгилүү ийгиликтерге жетишүүгө болот. Окумуштуу С. Рысбаев белгилегендей, «окуучунун ийгилиги - мугалимдин ийгилиги».

Кыргыз мектептеринде деле мыкты дилбаян жазган окуучулар бар. Мугалимдерибиздин жаңылыштыгы ошол таланты бар балдар менен гана иштеп, калган окуучулардын көчүрүп алуусуна, жаза албай жатышына көз жумду мамиле кылгандыгында. Бардыгын эмес, ар бирин дилбаян жазууга үйрөтүүбүз керек. Анткени ар бир баланын өзүнчө дүйнөсү, өзүнчө кабыл алуусу бар. Ак баракты алдына коюп ойлоно баштаган кезинде окуучу өзү менен өзү сырдашат, өзүн-өзү таанып чыгат, өзүн-өзү үйрөтөт, өзүнө жаңы нерселерди таап чыгат. Дилбаян жазуу процессинде окуучу акыл эмгегине, чыдамдуулукка, тырышчаактыкка, жоопкерчиликке, эң негизгиси ойлоно билүүгө үйрөнөт, асылдыкты, аруулукту сезүүнү, жаман-

дыкка келишпес мамиле кылууну жан дүйнөсүнөн өткөрөт, эл, жер, мекен, эмгек, ата-эне, сүйүү, достук, ынтымак ж.б.у.с. баалуулук түшүнүктөрүн кеңейтет.

«Балким, өз алдынча жакшы, оригиналдуу дилбаян жазуу айрым таланттуулардын, адабиятты кесип кылууну көздөгөндөрдүн гана колунан келет дегендер бардыр. Бул туура эмес. Дайыма окуган, тырышчаактык менен аракет кылган, ойлоно билүүгө үйрөнгөн ар бир окуучу «эң жакшы» деген баага дилбаян жаза алат», - деп белгилейт окумуштуу А.А. Крундышев. [Крундышев А.А.-Как работать над сочинением.-Санкт-Петербург.-1992.-28-б.]1

Демек, маселенин бардыгы дил баян жазуу аркылуу окуучу кандай тарбия алып, кандай көндүм, билгичтиктерге ээ боло тургандыгын мугалимдин жакшы түшүнүп, ошого жараша иш алып баруусунда турат.

Дилбаянды адабий билимдерди баалоонун формасы катары гана эмес, окуучуларда руханий баалуулуктарды калыптандыруунун жолу катары карап, дилбаян жаздырууга өзгөчө маани бергенибизде гана улуттук маанилүү дагы бир маселени чечүүгө аракет кылган болобуз.

Адабияттар:

1. Крундышев А.А., Как работать над сочинением. -Санкт-Петербург.-1992.
2. Монтессори М., Бала бардыгыбыз үчүн улуу табышмак.- Б.,-Мектеп.-2010. - №2.
3. Муратов А.А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы.-Б.-2013.
4. Рысбаев С. Кыргыз балдар адабияты: проблемалар, портреттер жана окуп-үйрөнүү маселелери.-Б.,-2015.

*Рецензент: п.и.д., профессор
Абдыкерим Муратов*